

• ЗІБРАННЯ ТВОРІВ •

І С М А І Л
ГАСПРИНСЬКИЙ

РАННЯ ПУБЛІЦИСТИКА:

1879 – 1886 рр.

т. II

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

ПЕРЕДМОВА

Постать Ісмаїла Гаспринського до сьогодні застається одною з провідних у формуванні відродження тюркізму. Ісмаїл Гаспринський вважається символом цілої епохи «пробудження» («уянув деврі», кінець ХІХ — початок ХХ ст.) у кримськотатарській літературі. Його гуманістичні ідеї позначаються на процесах реформації освіти серед тюркських народів Європи та Азії.

Гаспринський є представником нечисленного у кримськотатарській літературі кола письменників-інтелектуалів, який зміг поєднати у своїй творчості різностильові вектори: від літературно-критичних та філософських — до публіцистичних дискурсів. Водночас Гаспринському вдалося сформувати цілісність своїх праць навколо головного мотиву, ядро якого становлять науково-технічний прогрес Заходу та тюркомовна культура ісламського Сходу. Ця ідея кримськотатарського митця стане плідною не лише в культурному, літературному та мовному аспектах, а й компромісною у політичному плані.

Розуміння останнього важливе з огляду на історичний контекст Криму кінця ХІХ — початку ХХ ст. Зокрема: минуло сто років з моменту окупації Російською імперією території Криму; відбулися еміграційні хвилі корінного кримськотатарського населення з батьківщини й кілька етапів заселення території Криму чужин-

цями; адміністративно-політична система повністю підпорядковувалася російським управлінцям-наглядачам; серед дрібних чиновників було чимало представників кримськотатарського населення, які отримували не лише достойну платню, а й почесні військові звання та дворянські титули.

З останньої верстви походив й виходець із села Авджикой (поблизу Бахчисарая) Мустафа Алі оглу — батько письменника, який у 1853 році за віддану службу в царській армії отримав звання поручика, дворянський титул та прізвище Гаспринський. Тому популярна нині тюркізована заміна прізвища Гаспринський на Гаспрали є неправильною, адже, по-перше, воно ніколи не походило від кримськотатарського імені чи прізвиська, по-друге, самого себе письменник завжди номінував лише Гаспринським.

Саме батько письменника наполягатиме на вступі Ісмаїла до Сімферопольської казенної чоловічої гімназії. На його думку, це суттєво мало б допомогти його синові побудувати успішну кар'єру. Мати ж митця — Фатіме-Султан Темір-Гази була побожною людиною традиційних устоїв, тож вважала, що російськомовна школа асимілює кримськотатарських дітей: «робить з них Іванів»¹. Вона довгий час не погоджувалася з рішенням чоловіка щодо освіти їхньої єдиної дитини. Однак після довгих умовлянь таки погодилася віддати Ісмаїла до російськомовної гімназії.

---

¹ Гафаров С. Исмаил бей Гаспринский. Жизнь и деятельность: историко-публицистический очерк / сост. Фазыл Р. — Симферополь: ГАУ РК «Медицентр им. И. Гаспринского», 2017. — 320 с. — С. 39.

Після завершення навчання в Сімферополі Гаспринський вступає до Московської військової гімназії. У роки перебування в Москві юний Ісмаїл Гаспринський живе в домі М. Н. Каткова (1818–1887) — редактора газети «Московські відомості», де знайомиться з представниками тамтешньої російської інтелігенції, зокрема з І. С. Тургенєвим. Саме в оселі редактора Каткова, спостерігаючи за процесом формування змісту газет націоналістичного, а часто слов'янсько-шовіністичного характеру, Гаспринський усвідомить всю силу впливу публіцистики на різні верстви населення. Він побачить, що газети можуть надавати не лише фактичну інформацію, а й бути інструментом для просвітництва та зародження народних рухів.

З невідомих причин Ісмаїл Гаспринський так і не завершив навчання у військовій гімназії, однак саме на чужині в митця зародилася ідея побудови прогресивного мусульманського просвітництва.

Після повернення до рідного Бахчисарая у 1868 році сімнадцятирічний Гаспринський починає викладати в місцевій мусульманській школі «Зинджирли медресе»¹. У роки вчителювання Ісмаїл Гаспринський бачить проблему неактуальної (тільки релігійної) програми, яка надавалась кримськотатарським учням у школі-ме-

---

¹ Релігійно-духовна школа, заснована за часів Менглі I Герай хана (1445–1515). Назва походить від слова «зинджир» — «ланцюг». На головному вході до школи висів величезний ланцюг, отже, кожен, хто заходив до будівлі (від учня й до головного наставника), щоб не зачепити його, мав би схилити низько голову, що символізувало рівність у процесі отримання знань, які відкриває людині Священний Коран, а також протистояння гріху марнославства.

дресе. Це ще більше мотивує Гаспринського розпочати втілювати в життя ідею реструктуризації кримськотатарської мусульманської освіти.

Реалізовувати намічене Гаспринський починає з самого себе: після вчителювання в медресе здобуває освіту в Стамбулі, потім у Парижі, працює редактором у різних газетних виданнях, знайомиться з європейською та російською інтелігенцією, певний час працює писарем в І. С. Тургенева.

Отримавши величезний освітній та професійний досвід, добре розуміючи історичний та соціальний контексти Європи, Російської імперії та Криму, Ісмаїл Гаспринський повертається на батьківщину, де системно публікує статті в різних російських виданнях. Після довгих перемовин з місцевою владою Гаспринському таки вдається отримати санкції на публікацію першого тюркомовного видання на території Російської імперії. Десятого квітня 1883 року (хронологічно — на соті роковини з моменту окупації Криму з боку Російської імперії) світ побачить перший тираж газети «Терджиман». Умовою для публікації з боку цензури був обов'язковий російськомовний переклад тюркомовних текстів, до того ж окремі статті було присвячено поневоленню народів Сходу з боку англійських колонізаторів.

Російські можновладці в такий спосіб використовували газету для поширення наративу про «братські народи» та добру політику Російської імперії щодо малих народів у поневолених тюркомовних ісламських регіонах. Подібна пропаганда була доволі успішною: навіть у спогадах про Крим шотландського мандрівника

Джеймса Вебстера (1802–1828)¹ граф Воронцов згадується як благодюшна людина, великий розбудовник доріг та мостів Криму.

З огляду на всі політичні процеси та задуми, для кримського татарина та мусульманина Ісмаїла Гаспринського важливим було перетворити кримськотатарську поневолену меншість на інтелектуальну та духовну більшість в тих історичних реаліях, які панували на той час у Криму. Тому, попри дратівливі для сучасного читача пасажі про «велику Русь», «хороших росіян» та «старших братів», що наявні у цьому томі ранньої публіцистики І. Гаспринського, все-таки головними сенсами статей митця є розвиток та єднання тюркських народів на основі трьох стовпів: спільній мові, праці та ідеях. Адресатами Гаспринського стають саме мусульманські народи (часто поневолені Російською імперією), які завдяки його статтям комунікують, попри територіальну відстань: публікації «У Стамбулі йде суд у справі про вбивство Султана Абдулязіза хана <...>»; «Теке Такма Сердар, що походить з ханського роду, нещодавно підкореного племені туркменів <...>» тощо, та об'єднуються навколо спільних ідей: статті «Світ Ісламу»; «Питання освіти російських мусульман» та «До питання про освіту кримських татар» тощо.

Заради реалізації своєї головної мети впродовж двадцяти двох років І. Гаспринський буде йти на компроміси з владою, навчиться добре орієнтуватися

---

¹ «Мандрівка по Криму, Туреччині та Єгипту (1825–1828 pp.)». J. Webster. *Travels through the Crimea, Turkey, and Egypt; performed during the years 1825-1828. Vol.I-II.* Ljndon: H. Colburn & R. Bentley, 1830.

у кримській кон'юктурі та спритно трансформуватися у професійній журналістській царині: з появою перших революційних процесів у 1905 році одразу переведе видання «Терджиману» тільки на кримськотатарську мову. Через сім років (у 1912-му) газета видаватиметься щоденно, а старий підзаголовок зміниться з нейтрального — «Щотижнева політико-економічна та літературна газета» на новий семантично глибокий девіз: «Єдність у словах, справах та думках», — смисли, що переживуть самого автора на півтора століття і будуть як ніколи актуальними для українців та народів Західної Європи у XXI столітті.

Ознайомившись з публікаціями Ісмаїла Гаспринського, що представлені в другому томі «Ісмаїл Гаспринський. Рання публіцистика: 1879–1886 рр.», читач зможе розширити свої знання щодо соціального та політичного життя Криму кінця XIX ст., переосмислити певні стереотипи щодо ісламу в Криму та кримських татар, а головне — наочно простежити процес творення генія Ісмаїла Гаспринського.

Сабріє СЛАСТЬОН,
викладач Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
кандидат філологічних наук

І. ПУБЛІЦИСТИКА НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКІВ ТА ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

ГАЗЕТА «ЗІЯ-І КАВКАЗІЄ»

ЛИСТ, НАДІСЛАНИЙ З БАХЧИСАРАЯ¹

1879, 9 листопада

Відомо, що народи, які проживають у Російській державі, наприклад, вірмени, поляки, латиші та інші, уже давно завели своїми мовами газети й інші речі, що мають відношення до літератури. Дивно, що в російських татар, які становлять два-три мільйони, немає літератури й жодної газети. Газета — мова народу. Газети можуть бути захисником народу. Вони можуть бути путівником у торгівлі та в усіх видах удосконалення. Можуть бути світлом для розуму й думок народу. Коротко кажучи, без газет і без книжок народ схожий на глуху (сліпу?) і німу людину. У зв'язку з цим ми були надзвичайно раді виданню татарською мовою газети «Зія»², бо це дуже корисна й похвальна справа. Ми бажаємо газеті «Зія» з кожним днем дедалі більшого просування вперед і сподіваємо-

---

¹ Замітка І. Гаспринського, опублікована в газеті «Зія-і Кавказіє» в 1879 р. Написана кримськотатарською мовою.

² «Зія» (Сяйво) — щотижнева газета тюркською мовою, заснована в січні 1879 р. в Тифлісі. З 1880 р. виходила під назвою «Зія-і Кавказіє» (Сяйво Кавказу). Після виходу 104-го числа газети в 1884 р. її було закрито.

ся на це. Відтак ми беремо на себе зобов'язання час від часу посилати до редакції газети «Зія» листи та іншу кореспонденцію. Цього разу на запитання про становище нашого краю відповів: слава [Аллаху], кримські урожаї цього року були дуже високими. Посів [зернових], фрукти, тютюн був добрий і вся торгівля йшла добре. Пшениці було багато, але ціна на неї висока. А саме: десять пудів продавалися за п'ятнадцять рублів. Оскільки люди мають прибуток, вони тепер не зазнають труднощів.

Ісмаїл Мірза, з міської думи Бахчисарая

ГАЗЕТА «ТАВРИДА»

БАХЧИСАРАЙСЬКІ ЛИСТИ¹

1880, № 9

I

Передусім я маю сказати, що я мулла², але не надто вчений і глибокодумний; водночас я вважаю себе за

---

¹ Есей І. Гаспринського, опублікований під псевдонімом «Маленький мулла» в газеті «Таврида» в 1880–1881 рр. У 1997 р. опублікований В. Ю. Ганкевичем в газеті «Голос Криму» [Ганкевич В. Ю. Роздуми Маленького мулли з Бахчисарая стали відомі нам через 116 років // Голос Криму. — 1997. — № 12]. Пізніше знайдений матеріал В. Ю. Ганкевич відправив для публікації до Туреччини. Перекладені турецькою мовою «Бахчисарайські листи» опублікував Я. Акпинар у 2004 р. [İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 2. Fikri Eserleri: Neşre Haz. Y. Akpınar. İstanbul: Ötüken, 2004. — S. 59–76.]

² Мулла — духовна особа, прирівняна в Російській імперії до священника. Мулла зазвичай служив при конкретній мечеті. У Російській імперії муллами часто називали всю сукупність чинних

росіянина, справжнього росіянина, хоч (і це зовсім не здається мені дивним) маю честь бути правовірним мусульманином.

Я чув, що скоро почне видаватися місцева газета. Добре діло. Дай, Аллаху, успіху. Як добрий мусульманин, я хочу й ділом висловити моє спочуття до народжуваної газети; хочу дещо написати для неї. Та чи зумію? Як мусульманин, я ніколи не втрачаю надії; Аллах Керім.¹ Спробую.

Я люблю розмовляти з російськими муллами, шейхами². Російські кадії³ і наїби⁴ мене теж дуже цікавлять; зустрічаюся я також з російськими ходжами — їх звать учителями. Це все народ добрий; їх дуже часто Аллах так освічує, що вони переважно схожі з нашими муллами й наїбами. Згода ніколи не шкідлива. Особливо часто збігаються в думках і в іншому наші й російські наїби. Тому я їх і вітаю однаково: селям алейкум, але рас trop de zele, messieurs⁵. Наші наїби здивовано запитують мене, що це я їм кажу. Я відповідаю: яваш, яваш,

---

мусульманських духовних осіб, іноді вчителів медресе та просто грамотних людей.

¹ Аль-Карім — один з епітетів Аллаха, згаданих у Священному Корані, що означає «Щедрий», «Той, що багато віддає».

² Шейх — почесна назва видатного богослова в ісламі. Тут вживається як духовний чин.

³ Кадій — вищий духовний чин. До обов'язків кадія належав нагляд за парафіяльним духовенством, а також судові розгляди цивільних справ. Тут вживається як судовий чин.

⁴ Наїб — у середньовічних мусульманських державах посада заступника або помічника якого-небудь начальника чи духовної особи, іноді — начальник місцевої поліції, старшина сільської громади. Тут вживається як поліційний чин.

⁵ Не забагато завзяття, панове.

муфті де вар (легше, легше; є й муфтії). Російські наїби, здається, краще мене знають ці французькі слова. І що за слова? Аллах їх відає! Француз, який навчив мене цих слів, ніяк не міг пояснити мені гаразд їхнє значення і, врешті-решт, повідомив, що в 99 випадках зі ста можна їх вживати сміливо, тому я ними й користуюся досить часто...

Але я не про це хотів говорити. Під час нашого байрама¹ прийшов до мене один російський знайомец, людина освічена й начитана. Він розповів мені чимало всякої всячини. Загалом мої російські знайомі багато розповідають; я дуже уважно їх слухаю, і, що мене смішить, вони гадають, що я вірю всьому, що вони розповідають. Бідні!.. Вони не знають, що 900 років тому наш філософ Ібн Сіна² довів нам, що можна вірити тільки після перевірки. Я знов відхиляюся вбік. Повернімося до знайомого росіянина. Він тим часом приніс мені дві грубі книжки для читання і, за всіма правилами вихованості, з усмішкою сказав: «Ви трохи читаєте російською, люб'язний мулло, і похвально допитливі. Почитайте ці книжки; з них ви дещо дізнаєтеся». Я був радий книжкам і з належною скромністю й гідністю побажав йому винагороди від Аллаха.

---

¹ Напевно, йдеться про одне з релігійних мусульманських свят — Ораза байрам, Курбан байрам.

² Ібн Сіна, відомий на Заході як Авіценна (980–037) — середньовічний перський учений, філософ і лікар, представник східного аристотелізму. Був придворним лікарем саманідських емірів і дайлемітських султанів, певний час був візиром в Хамадані. Автор понад 450 праць у 29 галузях науки, з яких до нас дійшли тільки 274. Найвідоміший і найвпливовіший філософ-учений середньовічного ісламського світу.

Я люблю читати, бо наш великий Алі¹ сказав: «Не меншу має ціну чорнило вченого, як кров мученика». Залишені мені книжки я теж прочитав. У них якась, мабуть, геть зледащіла людина хотіла розповісти про те, як і чому росіяни побили турків в Азії в останню війну. Автор самовдоволено хвалиться, що, зібравшись писати свої товсті книжки, він прочитав 10 батманів² різних документів, наказів, реляцій та понад сорок різних іноземних книжок, так само товстих, як і його книжки. Справді, треба зовсім не мати ніякого діла й мати ослячий терпець, щоб займатися такою справою. Аллах, Аллах, дивна мова в росіян; не можуть назвати безділля інакше як ділом! Автор двох товстих книжок говорить у своєму творі про турків і росіян, про їхню зброю, про кількість військ, про пашів³, про харчі, гармати, гори, мости, вірменів, англійців... Та про що він тільки не говорить, бідолашний! Але, зрештою (гадаю), зітхнувши тяжко, він закінчує другий том і сам не знає, чому росіяни побили турків...

---

¹ Алі ібн Абу Таліб (599–661) — політичний і громадський діяч; двоюрідний брат, зять і сподвижник пророка Мухаммада (Після згадки пророка або його імені мусульмани зазвичай згадують формулу «салляллаху алейхі ва саллям» (хай благословить Аллах його і привітає (с.а.с.)).

² Батман — старовинна азійська вагова одиниця, що належала до російської системи мір і використовувалася в окремих місцевостях Російської імперії.

³ Паша — високий титул в політичній системі Османської імперії. Пашами іменувалися зазвичай губернатори або генерали. Спочатку титул використовували тільки для воєначальників, але згодом він девальгувався і міг застосовуватися до будь-якої високопоставленої офіційної особи чи взагалі особи сторонньої, ушанованої подібної честі.

Покінчивши з марночитанням грубих книжок, я вбрався в місто й зайшов до моєї улюбленої кав'ярні освіжитися. Народу було чимало, були й мулли. Я сів, як і слід, коло них. Подали каву. Добру каву, нашу бахчисарайську каву, я вам скажу. Кажуть же мені мої російські друзі: «Вітчизни й дим — солодкий нам та втішний». До речі, у кав'ярні точилася жвава балачка про те, чому росіяни побили турків. Я подумав: невже всі ці люди ниділи кілька днів над читанням двох товстих книжок? Слава Богу, виявилось, що ні. Один мулла, поважний старий, учений улем¹, почав говорити. Ми обернулися на слух². «Авжеж, Аллах знає, що робить, — повів мову поважний татарин. — Не гармати, не рушниці перемагають, а перемагає завжди й усюди *адалет*, тобто справедливість, милість. Війну було оголошено. Кров полилася річками... Російський генерал Меліков³ (читай: граф Лоріс-Меліков) зустрів трьох дервішів⁴ з Ерзерума⁵. Коли він їх допитав, з'ясувалося, вони й справді

---

¹ Представник стану богословів і законознавців.

² Тут я наводжу дослівно поширену серед татар дуже характерну легенду. *Прим. автора.*

³ Лоріс-Меліков Михайло Тарієлович (1825–1888) — російський воєначальник і державний діяч, генерал від кавалерії (1875), генерал-ад'ютант, член Державної ради (1880), почесний член Імператорської Академії наук (1880).

⁴ Дервіш — мусульманський аналог ченця, аскета, прибічник суфізму. З XI ст. навколо суфійських мешкань починають створюватися суфійські братства (тарикати). Вони практикують відлюдництво й аскетизм, а також проповідують шлях духовного очищення й відданого служіння Аллаху. Суфійські ордени відіграли велику роль у справі поширення ісламу серед різних народів у Малій Азії, Єгипті, Центральній Азії, Африці та інших регіонах ісламського світу.

⁵ Ерзурум — місто на північному сході Туреччини.

бідні дервіші, що живуть тільки для молитви й харчуються прошеним хлібом. Меліков їм сказав: «Поважні дервіші, скільки вам треба грошей, щоб прожити цілий рік?» — «По 15 золотих», — відповіли вони. «Якщо так, — сказав Меліков, — я дам їх вам, живіть спокійно й моліться Аллаху; моліться не за турків і не за росіян, просіть перемогу для тієї сторони, яка має більше адалету (тобто більше справедливості й милості)». Дервіші погодилися. «Росіяни перемогли тому, що в них тепер багато *адалету*. Аллах знає, що робить», — закінчив свою промову поважний мулла.

Як хочете, але ця коротка розповідь говорить дуже багато і причину російської перемоги пояснює мені зрозуміліше, ніж дві грубі книжки. Поки що досить.

1881, № 5

II

Коли я придивляюся, дослухаюся до всього, що робиться і говориться [навколо] мене, то часто, не хочу нікого образати, багато справ мені здаються такими незрозумілими, такими глибокодумними, що я, слабкий мулла, ніяк не збагну, чому, заради чого, для чого те або те діло робиться. І, грішна людина, часто сумніваюся, що самі діячі недалеко пішли від мене... А тим часом здавна вже твердять світу, що справи треба так робити, щоб їх розуміла простий чоловік, якщо вони його так чи так торкаються, а без того в кращому разі виходить товчення води, у гіршому — товчення простих голів,

а найчастіше вивітрювання порожніх кишень в атмосфері постійного непорозуміння.

Мені скажуть: «Мулла починає верзти казна-що». Можливо, але послухаймо далі. Ось уже сто років, як благодатний Крим з півмільйонним населенням татар приєднано до великої Русі, а за моїм віруванням передано Провидінням під піклування і керівництво могутніх, цивілізованіших, ніж ми, татари, росіян — народу хорошого і гуманного природою своєю.

Але в чому виявилось ставлення до нас хороших, добрих росіян упродовж століття? У силі-силенній законів, розпоряджень, пільг, що скупчилися в різних судах та правліннях і доходили до нас тільки у формі звуку дзвоника перекладних станового¹ чи іншого чиновника, які викликалися для впровадження цивілізації з рівнин Малоросії у степи Таврійські, а ще у безлічі межувань та нескінченних суперечок і комісій, у відкритті й закритті шкіл — словом, в усьому такому, що змінювало одне одного зі швидкістю крил вітряка, і в кінці столітньої діяльності, попри велику кількість щиро добрих бажань і намірів, який же результат? З яким би ентузіазмом я вказав би на розумовий розвиток татар, на прогрес їхніх світоглядів, на поліпшення їхнього побуту, але, на жаль, я з сумом повинен нагадати, що три чверті слухняного, спокійного населення без свідомої, видимої причини залишили милу батьківщину й загинули на чужині, а ті, що за-

---

¹ Становий пристав — поліцейний посадовець у Російській імперії, що очолює стан — поліцейно-адміністративний округ з кількох волостей. Посада заснована в 1837 р. Положенням про земську поліцію.

лишилися тут, животіють у розумовій і матеріальній обстановці часів Гіреїв¹...

Я знаю, що наші російські співвітчизники зовсім не чекали таких результатів, дивувалися і широко шкодували про сумні факти, намагалися пояснити їх заїждженою казкою про фанатизм. Не думайте, що мулла вам докоряє, це було б марно, він звертає увагу на факт, щоб обміркувати його... Я знаю, що ще й досі росіяни не знають, як і що робити для татар, як і що вимагати від них, а всі роблять і діють, як то кажуть, залежно від обставин, тобто, як я розумію, як до душі кому припаде, не піклуючись ні про зв'язок справ і робіт, ні про кінцеву мету численних витрат і заходів, ні про вивчення умов та обстановки поля діяльності.

Якщо кому мої слова здадуться незрозумілими, необґрунтованими, що цілком можливо, того прошу прояснити мене відповіддю на такі запитання: яка ідея одушевляє росіян у ставленні до іногородців, до якої розумної мети *свідомо й неухильно* прямують ці стосунки і, нарешті, в якій російській книжці я можу вчитати бажані відповіді?

Поки обличмо це, і я краще розповім вам про себе. Раніше я повідомляв вам, що нині я російський мусульманин, а народився в селі (назва не цікава) мусульманином. Батьки мої, прості татарин і татарка, люди добрі й чесні, які не знають навіть, що бувають серед простих людей шахраї, як про це тепер знаю я. Хатинка наша — звичайна плотова мазанка на дві кімнати з сіньми, кри-

---

¹ Гіреї/Герая/Гіраї — династія ханів, що правила Кримською державою з початку XV ст. до приєднання її до Російської імперії в 1783 р.

та черепицею. Багатство наше — кілька невеликих ділянок землі та кілька [голів] худоби, як загалом у наших сусідів татар.

У нашому селі та поблизу немає росіян, і я побачив їх на чотирнадцятому році життя, а до того чув від матері, що треба рано лягати спати й не пустувати, а то прийдуть «козаки» (росіяни). Уявляючи їх собі в найжахливішому вигляді, я закутувався в ковдру і засинав, заспокоєний присутністю матері... Пізніше, підлітком, на рік раз чи двічі я здалека, десь так кроків зі ста, бачив росіян, які приїжджали до нас у село на возах із дзвіночками, їли, пили, кричали, старих наших примушували бігати і збирати гроші. Слава Богу, вони завжди зупинялися у нашого бая¹ або мулли, які багатші за нас, а наша хата була скраю, тому я багато чого й не знаю... Але я знав, що падишах наш російський і начальники у нас росіяни, ось два факти, що були зв'язком нашого села з іншою Росією. Що це за Росія, як і хто там живе, що там є, до всього цього мені не було діла й не було потреби дізнаватися. Працюй собі, заплати гроші, коли прийде в село російський начальник, та й живи собі, кому яке діло?

У нас в кожному селі є школа (мектеб). Спочатку мати, а потім наш ходжа² вивчили мене добре читати Коран, і у 14 років мене послали до міста в медресе продовжувати навчання. Шість, сім років я вчився в різних містах і медресе; навчився багато чого, бачив дуже багато нового й бачив ближче росіян. Двадцяти літ я повернувся в село до своїх і посів належне місце серед

---

¹ Бай — великий землевласник.

² Ходжа — учена людина, учитель.

односельців. Вони полюбили мене як обізнану людину, поважали і принагідно садовили на почесні місця, наприклад, у гостях, на весіллях. Вони охоче слухали мої розповіді про вас, росіян, оскільки їм у селі про вас нічого невідомо. Я щиро, відверто розповідав їм про вас, росіян, але часто вони із сумнівом хитали головами, слухаючи мене. Вони дивуються з вашої безсоромності, а надто безсоромності ваших дружин, які ходять усюди з відкритими обличчями, танцюють, обійнявшись з чоловіками... Таким чином, ми часто говорили, між іншим, про вас, і завжди мої співрозмовники дякували Аллаху, що Він нам дав усе краще: сором, гарні правила і добрі звичаї. Вони міркують так: «Кожному своє дороге. У росіян є школи — то й нехай їхні діти вчаться своєї Євангелії, у нас є мектеб, і ми вчитимемося Корану, у росіян є дружини, нехай пускають їх, за своїми звичаями, на вітер, а ми наших, за нашими звичаями, триматимемо в дорогій ціні! У нас є свій закон, нехай росіяни їх змінюють хоч щодня, аби це не дорого нам коштувало. Загалом росіяни нам не шкідливі — за те ми їх поважаємо».

Багато чого я бачив у нашому маленькому селі, і все, що відбувається, мої однодумці розуміють по-своєму. Пам'ятаю: якось приїхав один великий чиновник, але вбраний по-простому. Він зібрав народ і довго говорив через перекладача-соцького¹, що він не казенний, а земський чиновник, який бажає зробити для суспільства багато доброго... Усі думали, навіщо він нам це говорить, і вирішили: «Яке нам діло, який він чиновник.

---

¹ Соцький — один з нижчих чинів поліції на селі.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
I. ПУБЛІЦИСТИКА НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКІВ ТА ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ	9
ГАЗЕТА «ЗІЯ-І КАВКАЗІЄ»	9
ЛИСТ, НАДІСЛАНИЙ З БАХЧИСАРАЯ	9
ГАЗЕТА «ТАВРИДА»	10
БАХЧИСАРАЙСЬКІ ЛИСТИ	10
ДО ПИТАННЯ ПРО ОСВІТУ КРИМСЬКИХ ТАТАР	28
ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ	36
ЗБІРНИК «ТОНГУЧ»	38
ПЕРЕДМОВА [ДО ВИДАННЯ «ТОНГУЧ»]	38
СЯЙВО КАВКАЗУ	40
ТАК ЦЕ ЧИ НІ?	41
ЗБІРНИК «ШАФАК»	45
СЛОВА ВДЯЧНОСТІ Й ЗАДОВОЛЕННЯ	45
У СТАМБУЛІ ЙДЕ СУД У СПРАВІ ПРО ВБИВСТВО СУЛТАНА АБДУЛЯЗІЗА ХАНА <...>	47
У ТАКИХ ГУБЕРНІЯХ <...>	48
СВІТ ІСЛАМУ	49
ТЕКЕ ТАКМА СЕРДАР, ЩО ПОХОДИТЬ З ХАНСЬКОГО РОДУ НЕЩОДАВНО ПІДКОРЕНОГО ПЛЕМЕНІ ТУРКМЕНІВ <...>	54
СЛАВА БОГУ <...>	55
УЖЕ СКІЛЬКИ РОКІВ ФРАНЦІЯ ТА ІТАЛІЯ <...>	57

**II. ПУБЛІЦИСТИЧНІ ПРАЦІ, ОПУБЛІКОВАНІ
ОКРЕМИМИ ВИДАННЯМИ (1881–1885 pp.) 59**

КРИТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ЄВРОПЕЙСКУ ЦИВІЛІЗАЦІЮ	59
Передмова	59
Обговорення	60
Оголошення	80
Спеціальний «Календар Ебуззія» для російських мусульман	81
Прислів'я	81
РОСІЙСЬКЕ МУСУЛЬМАНСТВО. ДУМКИ, НОТАТКИ ТА СПОСТЕРЕЖЕННЯ МУСУЛЬМА- НИНА	82
Російське мусульманство. Думки, нотатки та спостереження	83

**III. ПУБЛІЦИСТИКА І. ГАСПРИНСЬКОГО НА
СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ПЕРЕКЛАДАЧ-ТЕРДЖИМАН»
(1883–1886 pp.) 129**

20 СЕРПНЯ ВІДБУЛИСЯ ВИБОРИ ТАВРІЙСЬКОГО МУФТІЯ	129
1301 РІК	131
АВСТРО-УГОРЩИНА	135
АФГАНІСТАН	138
ВАЖЛИВА ІНІЦІАТИВА	140
БАЧАЧИ БІДНЯКА <...>	142
ПИТАННЯ ОСВІТИ РОСІЙСЬКИХ МУСУЛЬМАН	148
ВИБОРИ МУФТІЯ	155
ГОДЖІ	158
ПАНОВІ МОЛЧАНОВУ	160
КІЛЬКА СЛІВ ПРО РОСІЙСЬКИХ МУСУЛЬМАН .	162
ЗНАННЯ	164
ВІДОМО, ЩО У МУСУЛЬМАН ШЛЮБ УКЛАДА- ЄТЬСЯ ПЕРЕВАЖНО ЧЕРЕЗ ЦИВІЛЬНИЙ ДОГОВІР <...>	166
ІСЛАМ І ЦИВІЛІЗАЦІЯ	170

ІСТОРИЯ ІСЛАМУ	174
Перші халіфи	174
Халіф Омар	177
Халіф Осман	180
Коріться — вбийте	183
Халіф Алі і роз'єднання мусульман	185
Додаток до числа 23-го газети «Перекладач»	185
Початок розбіжностей	186
Судді-миротворці	190
Азрет Хасан	192
Загибель Хасана й Хусейна	192
КАСИМОВСЬКІ МУСУЛЬМАНИ	193
ЛІСИ	195
МУСУЛЬМАНСЬКА ПРЕСА В РОСІЇ	197
МИ ЧУЛИ <...>	198
ВІД РЕДАКЦІЇ	200
ВІДПОВІДЬ ГАЗЕТИ «ЗІЯ»	202
ЛИСТИ БАБАЙ-РАХІМА	204
РОСІЯ І СХІД (<i>Історичний нарис</i>)	209
СТОЛІТТЯ	213
ДОЛІ МАГОМЕТАНСТВА	214
ТЮТЮНОВА МОНОПОЛІЯ	217
ПРАЦЯ І ПРОГРЕС	219
ХАДЖІ АЛІМ ЮНУСОВ	224
ЩО РОБИЛИ МУРЗИ?	226
ЩО НАМ ПОТРІБНО?	229
БАХЧИСАРАЙ	231
ДОБРОДІЯННЯ	233
ВХОДИМО В ЗБОРИ <...>	235
ДУМСЬКІ СПРАВИ	239
ЖИТТЯ І ПРЕСА В ТУРЕЧЧИНІ	246
ІДЕЯ	269
ДО ДРУЗІВ	270
ДО СТАТИСТИКИ МЕКТЕБІВ	274
КАЗАНЦІ	276
ПРО ДЕЩО. <i>Фейлетон</i>	279